

Желєзко А.М.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ КИЇВЩИНИ У НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У 1918–1930-ТІ РОКИ

Метою статті є аналіз історико-краєзнавчої проблематики досліджень Київщини в науковій діяльності Всеукраїнської академії наук та її вплив на розвиток історичного краєзнавства 1918–1930-х років в Україні.

У статті виділено історико-краєзнавчі напрями досліджень у науковій діяльності Всеукраїнської академії наук зазначеного періоду. Доведено, що Всеукраїнська академія наук стала центром наукових досліджень не тільки Київщини, а й всієї України, незважаючи на складну політичну ситуацію та відсутність фінансування. Всеукраїнська академія наук відіграла провідну роль у зародженні й розвитку наукових напрямів краєзнавчих досліджень. Виявлено, що науковий доробок вчених став основою для вивчення регіональних особливостей Київщини в майбутньому. Завдяки своїй професійності вчені розробили нові наукові форми історико-краєзнавчих досліджень, поєднавши їх із громадськими, утворили дієві осередки, які стали на чолі краєзнавчого руху. Викладено історико-краєзнавчу діяльність різних секцій, підсекцій і комісій при Всеукраїнській академії наук. Окрему увагу приділено дослідженням нештатних науковців, яким історико-філологічний відділ Академії доручав спеціальні завдання систематичного характеру. Виявлено, що саме розвідки окремих позаштатних співробітників мають не тільки наукове, а й практично-пізнавальне значення, незважаючи на те, що більшість із них залишилася в рукописах, але цей доробок дозволяє оцінити їх особистий внесок в історико-краєзнавчі дослідження, що значно розширює базу для вивчення регіональних особливостей Київщини. Визначено концепцію створення Всеукраїнської академії наук, яка передбачала абсолютну незалежність від будь-якого впливу з боку державних органів на її внутрішнє життя та наукову діяльність.

Ключові слова: історико-краєзнавча проблематика, Київщина, Всеукраїнська академія наук (ВУАН), секції, підсекції, комісії краєзнавчого профілю ВУАН, наукова спадщина.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку історичної науки, в умовах розбудови незалежної України триває процес конструювання національного історичного нарративу, який повинен стати основою для формування національної свідомості й самосвідомості громадян. Тому першочергову роль відіграють завдання, що спрямовані на відродження історичної пам'яті нашого народу, відтворення об'єктивної картини процесу виникнення, розвитку й занепаду наукової, історико-краєзнавчої, просвітницької та культурної діяльності на території Київщини окремих науковців, різних секцій, комісій, бібліотек, які входили до системи Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН). У цьому контексті надзвичайно актуальним є вивчення досвіду й наукових напрацювань вчених, спадщина яких доповнює та розширює регіональні особливості в різних напрямках: історичному, географічному, етнологічному, культурному (обряди, звичаї), побутовому, охороні пам'яток старовини й мистецтва тощо.

Історико-краєзнавчі розробки (мікроісторії) відкривають перед історичною наукою широкі можливості дослідження багатогранності загальних процесів та особливостей, привнесених конкретною творчістю мас у місцевих умовах. Погоджуючись із теорією польської дослідниці історіографії Еви Доманської, вважаємо, що «мікроісторії пропонують візії локальних мікро-світів», де створюється таке знання про минуле, яке для особистості й спільноти як буде мати цінність виживання в критичних ситуаціях, так і сприяти певній етичній поведінці, що посилює почуття «спільної людськості», а також формує переконання, що варто бути людиною в будь-яких умовах [4, с. 7–8]. Саме такі дослідження є джерелом формування національної гідності й сприяють вихованню патріотизму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз історіографії проблеми дає змогу виокремити дисертаційні дослідження, які стосуються

загальної наукової діяльності ВУАН. Серед них варто зазначити таких вітчизняних дослідників: С.В. Старовойт [14], Л.А. Іващук [5], С.В. Набок [12], О.В. Юркова [21], Г.А. Вербиленко [1] та інші. Автори, чий дослідження узагальнено або фрагментарно викладають краєзнавчу проблематику: А.Ю. Теодорович [15], Л.Д. Федорова [17], М.Б. Парахіна [13], М.Ю. Костиця [11] тощо. Особливої уваги заслуговує дисертаційне дослідження Я.В. Верменич, в якому автор виклала теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні [2]. Значним внеском у розроблення тематики історичного краєзнавства стали дисертаційні дослідження краєзнавчого руху інших регіонів України: Чернігівщини (В.В. Ткаченко), Харківщини (О.О. Рябокобила), Полтавщини (І.В. Козюра) й багато інших.

Отже, аналізуючи стан наукового розроблення теми, слід зазначити, що історіографія проблеми лише частково й фрагментарно розкриває історико-краєзнавчу проблематику дослідження Київщини в науковій спадщині ВУАН зазначеного періоду.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз історико-краєзнавчої проблематики досліджень Київщини в науковій діяльності Всеукраїнської академії наук та її вплив на розвиток історичного краєзнавства 1918 – 1930-х років в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Всеукраїнська академія наук зіграла провідну роль у зародженні й розвитку наукових напрямів краєзнавчих досліджень. Закон про заснування Української Академії наук вийшов 14 листопада 1918 р. Цього ж року гетьманом П. Скоропадським був затверджений Статут, в якому говорилося, що Академія наук у Києві «як найвища українська наукова установа ставить собі на меті, окрім загальних наукових завдань, виучувати сучасне й минуле України, української землі й народу» [18, арк. 1].

Це були важкі часи: нестабільна політична ситуація, відсутність фінансування, денікінська окупація, голод. Але, незважаючи на скруту, Академія з перших днів свого існування дбала про виконання наукових завдань та організувала у всеукраїнському масштабі історико-краєзнавчі дослідження, а також вживала різні засоби для охорони пам'яток старовини й мистецтва [19, арк. 1].

Академія складалася з трьох відділів: перший – історично-філологічний; другий – фізико-математичний; третій – соціально-економічний.

У структурі ВУАН історико-філологічного відділу плідно працював ряд секцій, підсекцій і комісій краєзнавчого профілю.

Історична секція з історично-географічною підсекцією зробили вагомий внесок у розвиток краєзнавства. З перших днів існування головною секцією був академік Дмитро Багалій, після від'їзду Д. Багалія до Харкова головою став професор Олександр Грушевський, а після приїзду з-за кордону у 1924 р. – Михайло Грушевський, секретарем був Й. Гермайзе.

У секції проводили від 15 до 28 засідань на рік, під час яких визначалися напрями роботи й зачитувалися монографії. Робота співробітників секції була організована так, що кожен із вчених обирав для своїх досліджень якусь певну територію: Володимир Щербина займався вивченням південної Київщини, Леонід Добровольський досліджував північну Київщину.

Відокремлені студії з історії та історичної топографії Києва були передані спеціальній підкомісії в складі В. Щербини, К. Антонович, І. Каманіна, Л. Добровольського й В. Козловської. Члени комісії залучали до своєї роботи якомога більше місцевих жителів із різних провінцій. Як правило, це були вчителі, студенти або місцеві активісти, які цікавилися історією свого краю. Були розроблені інструкції щодо проведення досліджень і передані місцевим краєзнавцям у різних куточках регіону. Члени комісії збирали первинний матеріал у місцевих краєзнавців, часто проводили дослідження в різних формах самостійно [18, арк. 8].

Після вивчення та обробки матеріалу друкували наукові розвідки в часописі «Україна», в науковому збірнику історико-філологічного відділу, в збірнику «Київ та його околиці». Часто не вистачало коштів на друк, тому науковці писали свої роботи від руки. Зусиллями членів секції вийшов ювілейний збірник недрукованих студій члена-кореспондента Академії Володимира Щербини [3, с. 19].

Плідно працювала Комісія для складання археологічної карти України. Головою комісії був академік Микола Біляшівський. За перший рік своєї діяльності комісія підготувала до друку такі розвідки: «Розкопки біля с. Зарубинець Канівського повіту на Київщині», де знайдено рештки церкви князівської доби, й «Обслідування оселі домікенської доби в Липовецькому повіті на Київщині» [18, арк. 8]. Окрім того, підбирався та систематизувався матеріал для дослідження побуту князівської доби на підставі здобутків археології. У плани Комісії входило створити кабінет порівняльної археології. Але за відсутністю приміщення та зв'язків із фахівцями інших країн робота відкладалася на невизначений час. Члени Комісії

працювали над створенням бібліотеки, збирали й накопичували матеріал для археологічної карти України [18, арк. 9].

Археографічну комісію очолив професор Т. Сушицький. Посаду копійста-палеографа займала К. Лазаревська, вона копіювала манускрипти. За час свого існування комісія ухвалила до друку такі розвідки: «Водяні знаки українських фабрик»; «Канівська сотня по Рум'янцівському опису» (у 2-х частинах); «Стародавній Київ у його історично-топографічному розвитку» академіка М. Петрова; «Українська історіографія» академіка Д. Багалія; «Західноруські літописи як літературні пам'ятки» дослідив професор Т. Сушицький; «Решетилівське Учительне Євангеліє» 1670 р. було позичене Академією наук із рукописного книгосховища Софійського собору, переписане й підготовлене до друку. Також комісія збрала, опрацювала й ухвалила до друку «Записки історико-філологічного відділу ВУАН» у 2-х томах. До Записок увійшли твори: академіка М. Петрова «Київська Академія», професора Т. Сушицького «Оповідання про Михайлика й Золоті ворота та про Батія», професора І. Соколова «Українська церква та грецький Схід у XVI – XVII століттях», В. Модзалевського «Перший військовий підскарбій Роман Ракушка», критика й рецензії професорів В. Данилевича, А. Лободи, П. Зайцева та інших [18, арк. 10–11].

Софійська наукова комісія була створена за ініціативою Ф. Шміта 1921 р. із метою обстеження та реставрації Київського собору св. Софії XI ст. Головою комісії був академік Ф. Шміт, заступником Голови – професор Г. Павлуцький, секретарем – І. Моргілевський. Також до складу комісії входила група археологів, істориків. Науковці відтворили документальну історію собору, виготовили архітектурні креслення, дослідили будівельні матеріали, техніку розпису. На жаль, члени комісії не встигли реставрувати собор у зв'язку з тим, що першого січня 1922 р. комісія була ліквідована через брак коштів. Стан Софії залишився незадовільний і тому існувала необхідність продовжувати роботи. Пізніше роботу відновили з новим складом комісії. Розписи стін собору новими дослідниками були визнані як «варварські» й майже весь олійний розпис XIX ст. знищили [20, арк. 12–13].

У фондах ВУАН Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігалась стаття професора, мистецтвознавця, археолога й художника М. Макаренка «Скульптура і різьбярство Київської Русі в домон-

гольську добу» в київському збірнику історії та археології побуту й мистецтва. У статті автор викладає художнє багатство й красу Софійського собору часів Київської Русі, описує кожну деталь капітелей собору, показує майстерність візантійських майстрів, а також із боєм у серці зазначає, що за всю його історію детальний опис різьбярських робіт містить тільки одна збірка Павла Алеппського XVII ст., яка недбало переховується в соборі [6, арк. 4].

Поряд із роботою комісій історико-філологічний відділ давав спеціальні наукові доручення поодиноким позаштатним ученим, доручаючи їм різні наукові завдання систематичного характеру.

Професор В. Барвінок займався описом церковнослов'янських книг і стародруків із київських бібліотек і тих, що зберігалися в Набережно-Нікольській церкві на Подолі. На основі передмов і присвят, які містилися в описаних виданнях, він підготував до друку наукову розвідку «Передмови до українських церковнослов'янських видань XVII ст.» [18, арк. 13].

Дослідник М. Новицький збирав архівні матеріали, що стосувалися біографії Тараса Шевченка та його доби. Він перевіряв і копіював з автографів текст «Кобзаря» та збирав матеріал до біографії та видання збірника листів поета, використавши для цього матеріали з місцевих архівів і музеїв.

В. Пархоменко студював історію м. Києва до монгольської доби й вивчав твори академіка М. Петрова з історії та топографії Києва. Результатом його досліджень стали такі розвідки: «Про Аскольда і Діра», «Про східні культурні впливи у Києві в XI ст.», «Про загальне історичне значення Києва за старих часів», «Про боротьбу полян з деревлянами у X ст.»

Професор В. Резанов працював над історією українського театру й драми. Результатом його роботи стала монографія «Українська драма» [20, арк. 16].

Головним завданням професора І. Соколова була підготовка до друку наукових матеріалів для написання історії духовної культури на основі актових книг Київського Центрального архіву при університеті святого Володимира. Матеріалів знайдено надзвичайно багато, вони містили різноманітну тематику, але були розпорошені серед багатющого зібрання документів архіву. Дослідження І. Соколова містить відомості про духовну культуру України XVI – XVII ст.: у ньому визначено стан шкільної справи не тільки в регіоні, а й по всій країні; встановлено відношення до освітян із боку уряду й громади; викладено пошуки моральних

цінностей і релігійні настрої серед українців; відтворено соціальний стан і побут мешканців Київщини в контексті історичної дійсності XVI – XVII ст. [18, арк. 12].

За дорученням Комісії з дослідження народного (звичаєвого) права співробітником В. Дронніковим було знайдено й перевезено до Академії архіви колишніх Глевахського й Будаєвського волосних правлінь 1881–1917 рр., які склалися зі справ і книг для запису волосних судів, збірок волосних і сільських постанов і книг для запису заповітів. Матеріал був систематизований і записаний на 418 картках. На його основі М. Товстоліс підготував до друку наукову роботу на тему «Звичаєво-спадкове право в Київському повіті» [20, арк. 29].

У 1924 р. на батьківщину повертається М. Грушевський. З поверненням вченого не лише завершується формування його наукової школи, але й реалізується один із найважливіших дослідницьких принципів: «відродження районного дослідження українського життя, розпочатого з ініціативи В. Антоновича». Його втілення відбулося у створенні й діяльності чотирьох комісій порайонного дослідження України – Києва й Правобережної України (голова В. Щербина), Лівобережної України й Слобожанщини (Й. Гермайзе), Полудневої (Південної) України (М. Ткаченко) й Західної України (Ф. Савченко) [16, с. 97].

Михайло Грушевський почав видання порайонних збірників, що мали хронологічне продовження попередніх монографій з історії регіонів, зокрема Київщини й Чернігівщини. Ставши на чолі Археографічної комісії, він видав «Український Археографічний Збірник», який Академія планувала надрукувати ще в 1918 р. У першому томі, що вийшов у світ у 1926 р., є збірка матеріалів з історії м. Києва. Також у цьому році вийшли збірники «Київ та його околиці» та ювілейний збірник недрукованих студій члена-кореспондента Академії проф. В. Щербини, відомого знавця минулого Київщини, під заголовком «Нові студії з історії Києва» [22].

І. Бойко вивчав Переяславщину, зокрема село Ядлівка XVIII ст. Дослідник виявив маловідомі факти з життя та занять жителів села за доби Гетьманщини. Ядлівку подарував І. Мазепі Петро І, коли той перебував у Москві в 1689 р. І. Мазепа передав його на утримання шпиталю при Києво-Печерському монастирі. У селі процвітало ткацьке ремесло. Дослідник встановив цікавий факт щодо співвідношення (1,6:1) козаків підпомічників і козаків виборних у селі. Це значно відрізняло Ядлівку від інших сіл [8, арк. 28]. Також І. Бойко

дослідив Баришівку. Результатом його розвідки став історико-географічний нарис «Місто Баришівка у XVII – XVIII століттях». З його розвідки можна зробити такі висновки: Баришівка у XVIII ст. була старшинським містом; мешканці міста займалися торгівлею, промислами (гуральництвом, кушнірством), у незначній мірі – хліборобством; торгували переважно вином і ремісничим крамом місцевого виготовлення [7, арк. 78].

Дослідник Л. Добровольський провів серію розвідок м. Києва та його околиць. Наукову історичну значущість представляють розвідки про Китаїв біля Києва (з 1925 р. Китаїв фігурує як село) й про Хотівську околицю Києва [9, арк. 11]. Його стаття «Из прошлого Хотовской околицы» стосується старовинних топографічних назв, що містить відомості про перші згадки поселень, властивості ґрунтів та історичні пам'ятки, що збереглися із часів литовського панування. Вперше було здійснено дослідження історії заселення сіл Гатне, Крюківщини, Юрівки, Поштової Віти, Хотова, Феофанії. У Поштово-Вітенському городищі було знайдено монети князя Володимира Ольгердовича XIV ст. [10, арк. 26].

Отже, історико-краєзнавча проблематика вчених ВУАН і позаштатних науковців, що досліджували Київщину й інші регіони, незважаючи на політичну нестабільність і фінансову скруту, була колосальною та багатогранною, яка досягла всеукраїнського масштабу. Робота Академії орієнтувалася на загальнолюдські цінності. Концепція створення ВУАН, сформульована її творцями, передбачала повну незалежність від будь-якого впливу з боку державних органів на її внутрішнє життя. Але драматичні обставини позначилися на її долі.

У другій половині 1920-х рр. статус Академії та її творців поступово змінюється, це було зумовлено рішучою «реформаторською» політикою партії. У 30-х роках ХХ ст. відбувається науково-організаційний і кадровий розгром ВУАН. Заборонено видання історико-краєзнавчої літератури, багато українознавчих напрямів замінено на вульгарно-ідеологізоване суспільствознавство. Розпочалися варварські репресії проти науковців. Історична пам'ять українського народу опинилася під загрозою знищення.

Висновки. Всеукраїнська академія наук стала центром наукової діяльності в Україні, зіграла провідну роль у зародженні й розвитку наукових напрямів історико-краєзнавчих досліджень. Розвідки комісій історико-краєзнавчого характеру й окремих дослідників показали, що їх тематика й напрями були різноманітними й масштабними.

Науковий доробок вчених значно поповнив і розширив базу для вивчення регіональних особливостей Київщини й інших регіонів. Завдяки своїй професійності вчені розробили нові наукові форми історико-краєзнавчих досліджень, поєднавши їх із громадськими, утворили дієві осередки, які стали на чолі краєзнавчого руху. Проте політичні умови, відсутність фінансування та

нищівні скорочення заважали отриманню значних результатів, хоча в краєзнавчій галузі було зібрано блискучу когорту вчених, які працювали самовіддано. Завдяки наполегливій і самовідданій праці науковців історико-краєзнавча діяльність різних секцій і комісій при ВУАН вивела на новий науковий рівень краєзнавство й заклала фундамент для подальшого його розвитку.

Список літератури:

1. Вербиленко Г.А. Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів. *УІЖ*. Київ : «Дієз продукт», 2008. Вип. 6 (№ 483). С. 46–57.
2. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 ; НАН України, Інститут історії України. Київ, 2005. 454 с.
3. Данилевич В.Ю. Археологічна минувшина Київщини (з портретом, таблицями та мапами). *Збірник історико-філологічного відділу*. Ч. 31. Київ, 1925. 173 с.
4. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
5. Івашук Л.А. Архівні фонди музейних установ гуманітарного циклу Всеукраїнської академії наук (1918–1934 рр.) : монографія. Київ, 2012. 350 с.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. X. Спр. 14853. 7 арк.
7. ІР НБУВ. Ф. X. Спр. 11508. 78 арк.
8. ІР НБУВ. Ф. X. Спр. 11509. 28 арк.
9. ІР НБУВ. Ф. X. Спр. 4212. 11 арк.
10. ІР НБУВ. Ф. X. Спр. 11620. 26 арк.
11. Костриця М.Ю. Краєзнавча діяльність Українського наукового товариства та комісій ВУАН. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Географія»*. Вінниця, 2006. Вип. 12. С. 227–234.
12. Набок С.В. УАН / ВУАН у 1918–1928 рр. Антропологічний вимір : автореф. ... дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя : Бв, 2012. 20 с.
13. Парахіна М.Б. Діяльність етнологічних центрів ВУАН у 1920-х – на початку 1930-х рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2003. 209 с.
14. Старовойт С.В. Видавнича діяльність Національної академії наук України у 1918 – 1933 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 ; НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського. Київ, 2003. 19 с.
15. Теодорович А.Ю. Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської академії наук в 20-х роках ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2002. 19 с.
16. Ткаченко В.В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів, 1995. 178 с.
17. Федорова Л.Д. Охорона пам'яток історії та культури у Наддніпрянській Україні: форми й напрями, теоретично-правові засади (1870-і – 1910-і рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 492 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України). Ф. 166. Спр. 451. 634 арк.
19. ЦДАВОВ України. Ф. 166. Спр. 456. 195 арк.
20. ЦДАВОВ України. Ф. 166. Спр. 452. 37 арк.
21. Юркова О.В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1998. 289 с.
22. Щербина В.І. Нові студії з історії Києва. Київ : УАН, 1926. 16 с.

Zheliezko A.M. HISTORICAL AND REGIONAL STUDIES PROBLEMS OF THE KYIV REGION IN THE SCIENTIFIC ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES IN 1918–1930S

The aim of the article is to analyze the problems of historical regional ethnography Kyiv region in the scientific activity of the Ukrainian Academy of Sciences and its influence on the development of historical regional ethnography of 1918–1930s in Ukraine.

The article describes the historical regional ethnography areas of research in the scientific activities of the Ukrainian Academy of Sciences of this period. It is proved that the Ukrainian Academy of Sciences has become a center of scientific research not only in Kyiv region, but also in all regions of Ukraine. Despite the complexity of the political situation and the lack of funding, the Ukrainian Academy of Sciences has played a leading role in the emergence and development of scientific areas of historic regional ethnography research. It was revealed that the scientific works of scientists became the basis for studying the regional features of Kyiv region in the future. Due to their professionalism, scientists have developed new scientific forms of historical regional ethnographic research, combining them with public, formed effective centers, which became the head of the historical regional ethnography movement. The historical and ethnographic activity of various sections, subdivisions and commissions at the Ukrainian Academy of Sciences is covered. Particular attention is paid to the research of non-staff scientists, to whom the historical and philological department of the Academy entrusted special tasks of a systematic nature. It was found that the research of individual scientists has not only scientific but also practical and cognitive meaning, despite the fact that most of them remained in manuscripts. But these works allow us to assess their personal contribution to historical and regional research, which significantly expands the basis for studying the regional features of Kyiv region. The concept of creation of the Ukrainian Academy of Sciences, which provided absolute independence from any influence of state bodies on its internal life and scientific activity, is defined.

Key words: *historical and regional research problems, Kyiv region, Ukrainian Academy of Sciences, sections, subdivisions, commissions of regional ethnography of the Ukrainian Academy of Sciences, scientific heritage.*